فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال ششم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۵، صص ۲۳ - ۱

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۳۰۱

بازیابی شاخص‌های نهضت اسلامی ایران
(با تأکید بر جنبش‌های سیاسی کنونی جهان اسلام)

احمدرضا بردبار [۱]
استادیار گروه علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۷/۲۴

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

چکیده
نهضت اسلامی ایران از سال ۱۳۴۲ شمسی به رهبری امام خمینی آغاز گردید. مسأله‌محور بودن این موضوع از آن جهت است که با توجه به ویژگی گفتمان نهضت اسلامی ایران که بر محوریت اسلام ناب در نظر، و اسلام مبارز در عمل است، بسیار محدود مورد توجه پژوهشگران این حوزه قرار گرفته است. علی رغم آن که این گفتمان، اندیشه سیاسی را در ایران، جهان اسلام و حتی بنا به اظهار صاحب‌نظران برجسته، در مغرب زمین وارد مرحله جدیدی کرد و بر خلاف فرایند چند صد ساله مسلط سکولاریسم در جهان در فرایندی معکوس، نه تنها باعث پیروزی انقلاب اسلامی ایران شد، بلکه الگویی الهام‌بخش از رابطه دین و سیاست برای ایجاد تغییرات اجتماعی، نظام‌سازی سیاسی و استمرار آن ارائه نمود. آنچه این گفتمان را تأثیرگذار کرد، مبانی و شاخص‌های محکم اندیشه‌ای برگرفته از دین اسلام بود. هدف این مقاله پاسخ به این پرسش اساسی است که گفتمان مسلط نهضت اسلامی ایران بر مبنای چه شاخصه‌هایی الهام‌بخش جنبش‌های سیاسی اسلامی در جهان اسلام است؟ این پژوهش با استفاده از روش مطالعه تطبیقی، تحلیل و بررسی می‌شود. چهارچوب نظری پژوهش را نظریه‌های گفتمانی شکل داده است و داده‌های پژوهش با استفاده از روش اسنادی گردآوری گشته است.

واژه‌های کلیدی: نهضت اسلامی ایران، اندیشه امام خمینی، جنبش‌های سیاسی اسلامی، جهان اسلام

1. bordbar@khu.ac.ir

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مقدمه

در میان ادیان مختلف، دین مبین اسلام یکی از محورهای اصلی مطالعاتی است. این موضوع به ویژه به واسطه تأثیرگذاری عملی اسلام سیاسی در منطقه خاورمیانه و عرصه بین المللی بوده است(غرایاق زندی، ۱۳۹٤: ۱۱۳). در دوران شکوه و عظمت اسلام، جهان غرب حرف چندانی در برابر جهان اسلام نداشت. اما رفته رفته جهان سلام، رو به انحطاط نهاد تا آن‌جا که تمدن غرب که عقب‌ماندگی تاریخی نسبت به جهان اسلام داشت به پیشرفت چشم‌گیری نسبت به جهان اسلام دست یافت. به طوری که پرسش بزرگی در ذهن اندیشمندان جهان اسلام به وجود آمد، اینکه چرا ما عقب ماندیم و آن‌ها پیشرفت کردند؟ این پرسش بود که در کل جهان اسلام مطرح شد. در فرایند پاسخ به این پرسش، نگرش‌ها و دیدگاه‌های متفاوتی پدید آمد. یکی از آن‌ها دیدگاه امام خمینی رهبر انقلاب اسلامی ایران است. ایشان علت اصلی عقب‌ماندگی جوامع اسلامی را در دور شدن از جوهره واقعی اسلام دانست و معتقد بود که باید به اسلام اصیل و واقعی دست یابیم. بر اساس گفتمان نهضت اسلامی ایران از منظر امام خمینی دو نوع گفتمان اسلامی داریم: گفتمان اسلام ناب محمدی و گفتمان اسلام غیر.

این پژوهش به بررسی شاخص‌های گفتمان نهضت اسلامی در ایران می‌پردازد و تقسیم‌بندی و معرفی این شاخص‌ها در سطح کلان انجام می‌گیرد. همچنین با استفاده از دیدگاه شهید مطهری و تقسیم‌بندی نهضت‌های اسلامی به نهضت‌های اسلامی عربی و نهضت‌های اسلامی ایرانی به تحلیل مسأله پژوهش پرداخته می‌شود. مهم آنکه شاخص‌های گفتمان مذکور پس از پیروزی و شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران ادامه پیدا نمود تا جایی‌که، نشانه‌ها و مفهوم‌های آن، خود را در یک منازعه سخت و در رویارویی با گفتمان‌های دیگر تثبیت کرد و توانست به یک منظومه مشخص معنایی دست یابد.

گفتمان اسلام مسلط در برابر مؤلفه‌های اومانیسم، سکولاریسم، ناسیونالیسم و سرمایه سالاری (که اصول اسلام غیر– اسلام آمریکایی است) بر خدامحوری، سیطره دین بر جامعه و سیاست، امت‌گرایی و مقاومت در برابر ظلم و برقراری عدالت همه‌جانبه تأکید دارد. بنابراین در این مقاله گفتمان مسلط (اسلام ناب) دال مرکزی است. این در حالی است که شاخص‌های این گفتمان، ظرفیت و توان بالایی در ارائه مدلی موفق برای الهام‌گیری جریان‌های اسلامی جهان اسلام را دارا است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

ادبیات نظری

گفتمان[1] کلیتی ساختاردهی‌شده است که از عمل مفصل‌بندی حاصل می‌شود. گفتمان‌ها در واقع منظومه‌های معانی هستند که در آن‌ها نشانه‌ها با توجه به تمایزی که با یکدیگر دارند هویت و معنا می‌یابند. گفتمان‌ها فهم ما از واقعیت و جهان را شکل می‌دهند. بنابراین معنا و فهم انسان همواره گفتمانی و لذا نسبی است(Howrath, 2000: 101 – 102).

گفتمان، یک منظومه معنایی است که واژه‌ها و نشانه‌های آن در کنار هم و در پیوند با یکدیگر مجموعه‌ای معنادار را می‌آفرینند. این نشانه‌ها و مفهوم‌ها دال‌هایی شناور هستند که گفتمان‌های گوناگون می‌کوشند به آن‌ها معنا دهند، هر نشانه در درون یک گفتمان به گونه‌ای خاص معنا می‌شود و به یک تثبیت معنایی، دست می‌یابد. نشانه‌های گفتمانی بیشتر در اطراف یک دال مرکزی ساماندهی می‌شوند؛ دال مرکزی نشانه‌ای است که دیگر نشانه‌ها در پیوند با آن معنا می‌یابند(حسینی‌زاده، ۱۳۸۹: ۲۰).

اسلام ناب دال‌هایی همچون ولایت‌مداری، مقاومت، مردم، امت، روحانیت و فقه دارد که در کنار مفهوم مرکزی و حکومت دینی معنا می‌شود. تحلیلگران انتقادی گفتمان، زبان را یکی از مؤلفه‌های زندگی اجتماعی می‌دانند. این مسائل می‌تواند دربردارنده سامانه‌های اقتصادی، روابط اجتماعی، قدرت و ایدئولوژی، مذهب، رسوم متداول، تغییر اجتماعی، هویت اجتماعی و ... باشد (Faircough, 2007: 8). در واقع، گفتمان روشی است که می‌تواند با ویژگی‌های خاص خود، محققان را در سامان دادن پژوهش‌ها یاری نماید(حقیقت، ۱۳۸۷: ۵۵۹). روش گفتمان، ابزاری است که می‌تواند در سه سطح توصیف، تحلیل و تبیین در بازشناسی گفتمان مسلط نهضت اسلامی ایران کارآمد باشد. اسلام‌گرایی گفتمانی است که تلاش می‌کند اسلام را در مرکز نظام سیاسی- اجتماعی خود قرار دهد و تلاش فراگیری برای پاک‌سازی جامعه مطابق با اصول اسلامی است. گفتمان اسلام‌سیاسی یک طرح سیاسی - اجتماعی است که از راه کسب قدرت سیاسی و برپایی حکومت دینی در جهت ساختن ساختارها و نهادهای اجتماعی بر مبنای گزاره‌های اسلامی عمل می‌کند. این نیروی اجتماعی خواهان کسب قدرت سیاسی است؛ زیرا تنها از طریق دولت اسلامی است که می‌توانند جنبه‌های دینی را توسط دولت و از بالا پیاده کنند (سعید، ۱۳۷۹: ۲۰).

1. Descourse

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

در واقع اسلام‌گرایی، پیامد شکست جریان مدرنیزاسیون و سکولاریزاسیون در برآوردن خواست همیشگی انسان برای دست‌یابی به حقیقت برتر یا حقیت معنوی است(هیوود، ۱۳۷۹: ۵۰۷). در گفتمان اسلام سیاسی، دین صرف اعتقاد نیست، بلکه ابعادی فراگیر دارد و تمامی عرصه حیات آدمی را دربر می‌گیرد. چنین نگرشی در تمامی گرایش‌های درونی گفتمان اسلام سیاسی مشترک است و از این جهت می‌توانیم تمامی آن‌ها را در درون گفتمان اسلام سیاسی قرار دهیم و در تحلیل خود از اسلام سیاسی به مثابه یک کلیت واحد سخن بگوییم. از این دید، اسلام سیاسی گفتمانی است که هویت اسلامی را در کانون عمل سیاسی قرار می‌دهد(بهروز لک،۱۳۸۵ : ۱۵۰).

اسلام‌گرایان با برساختن تفسیری ویژه از اسلام، نیروهای رانده شده و خاموش را علیه مدرنیته غرب فعال می‌کنند. اسلام عقب‌مانده، خشونت‌طلب، خرافی و محافظه‌کار به اسلامی انقلابی، سیاسی، جهادی، دموکراتیک و تحول‌ساز تبدیل می‌شود و به این ترتیب، دین اسلام به دست نیروهای اسلام‌گرا سیاسی می‌شود(عشماوی، ۱۳۸۲: ۲).

همچنین پیتر برگر معتقد است: در دنیای معاصر عوامل ضد سکولار شدن به همان اندازه سکولاریزاسیون مهم و فعال هستند. مدرنیته غربی پایه‌های یقین را سست می‌کند و شک و عدم قطعیت حالتی است که بسیاری از مردم تاب تحمل آن را ندارند و هر جنبشی که وعده ایجاد یا تجدید یقین و ایمان قطعی را بدهد، بازار آماده‌ای در اختیار خواهد داشت"(Berger, ۱۹۹۷: ۱۰). نمی‌توان این واقعیت را نادیده گرفت که گفتمان مسلط (اسلام ناب) نهضت اسلامی ایران و امام خمینی دو پدیده جدایی‌ناپذیر هستند و تحلیل گفتمان مذکور بدون شناخت شخصیت ایشان ممکن نیست (عیسی‌نیا، ۱۳۸٦: ۲۲).

مطالعات پیشین

با مراجعه به کتب، مقالات و منابع گوناگون به حجم وسیعی از نوشته‌ها در باب نهضت‌های اسلامی روبه‌رو می‌شویم که هر کدام بستر و حوزه ویژه‌ای از موضوعات را پوشش داده است. جهت بررسی این آثار می‌توان تقسیم‌بندی‌های متفاوتی را انجام داد، به عنوان نمونه برای آشنایی مخاطبان با تعدادی از آثار نوشته شده در این حوزه، می‌توان آن‌ها را به دو دسته کلی نویسندگان خارجی و داخلی تقسیم بندی کرد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

از جمله منابعی که نویسندگان خارجی تألیف و منتشر نموده‌اند می‌توان به این آثار اشاره نمود: کتاب‌های «ایران بین دو انقلاب» و «اسلام رادیکال مجاهدین ایرانی» از یرواند آبراهامیان که به بررسی جریان‌ها و نیروهای مخالف رژیم شاه پرداخته است، کتاب «زبان سیاسی اسلام» از برنارد لویس به بررسی و برداشت دانشمندان غربی از اسلام توجه نموده است، کتاب «انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن» از جان .آل .اسپوزیتو و «نتایج انقلاب ایران» از نیکی آر. کدی که به تأثیر و نتایج انقلاب اسلامی ایران اشاره دارد، کتاب «قبله عالم، ژئو پلیتیک ایران» از گراهام فولر، «مقاومت شکننده» از جان فوران، «سقوط ۷۹» از پل امیل اردمن و «آخرین سفر شاه» از ویلیام شوکراس به تحلیل و بیان رویدادهای انقلاب اسلامی ایران اشاره دارد.

برخی از منابع تألیف و منتشر شده از سوی نویسندگان داخلی عبارتند از: کتاب «مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی» از صادق زیبا کلام، «نوسازی و اصلاحات در ایران» از احمد موثقی و «شورشیان آرمان‌خواه» از مازیار بهروز به بررسی جریان‌ها و نیروهای مخالف رژیم شاه پرداخته است، کتاب «اندیشه‌های فقهی – سیاسی امام خمینی» از کاظم قاضی‌زاده، «آوای توحید؛ نامه امام خمینی به گورباچف» از عبداله جوادی آملی، «سیاست به مثابه صراط: اندیشه سیاسی امام خمینی» از ابراهیم برزگر، «اندیشه سیاسی امام خمینی» از یحیی فوزی، «مأخذشناسی امام خمینی» از کیومرث امیری و «مبانی تصمیم‌گیری سیاسی از دیدگاه امام خمینی» نوشته ابراهیم برزگر صرفاً در ارتباط با اندیشه‌های امام خمینی و تأثیر آن در پیروزی انقلاب است.

کتاب‌های «نظریه‌های بازتاب جهانی انقلاب اسلامی» از ابراهیم برزگر، «الگوهای صدور انقلاب» از جلال دهقانی فیروزآبادی و فیروزه رادفر، «بازتاب انقلاب اسلامی بر شیعیان لبنان» از مهدی طاهری و «بازتاب جهانی انقلاب اسلامی» از منوچهر محمدی، به تأثیر و بازتاب جهانی انقلاب اسلامی اشاره دارد. همچنین کتاب‌های «انقلاب اسلامی ایران و عوامل وقوع آن» از احمد متقی‌زاده، «انقلاب آرام» از محمدرضا شریف و «نگاهی به شاه» از عباس میلانی، به تحلیل و بیان رویدادهای انقلاب اسلامی ایران اشاره دارد. همچنین باید از کتاب «بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر» نوشته مرتضی مطهری به عنوان نوشته‌ای مهم در باب تحلیل جریان‌های اسلامی یاد کرد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

روش‌شناسی پژوهش

در راستای سنخیت موضوع با روش علمی، روش پژوهش این مقالـه، روش پژوهش اسنادی است. این روش ظرفیت پوشش‌دادن موضوع، پاسخگویی به پرسش و دست‌یابی به هدف مقاله را دارد. به همین دلیل روش پژوهش حاضر بر اساس آن تدوین گردیده است. از دیدگاه گیدنز در بعضی از پژوهش‌ها، از پژوهش اسنادی به روش یاد می‌شود، پژوهش از راه مطالعه منابع و مأخذ گوناگون انجام می‌گیرد. وی معتقد است «بسیاری از اوقات، اصطلاح تحقیق کتابخانه‌ای را به‌جای پژوهش اسنادی به‌کار می‌برند، که به‌نظر، اصطلاح دقیق و درستی نیست؛ زیرا منظور از مطالعات کتابخانه‌ای، مطالعاتی است که موضوعات مورد مطالعه در اختیار و دسترس محقّق قرار نداشته است و غالباً مربوط به گذشته‌ای دور یا نزدیک می‌گردد و محقّق از اسناد و مدارک زمان‌های پیشین که در کتابخانه‌ها موجود است، استفاده می‌کند»(گیدنز[1]، ۱۳۷۸: ۲۷٦).

اگر قرار باشد درصدد شناخت موضوعی در عصر خاصی از گذشته برآییم، بدیهی است به دلیل فاصله زمانی که با ما دارد، باید از روش اسنادی بهره گیریم. استفاده از روش اسنادی در یک بررسی و پژوهش تاریخی دارای مزایای خاصی است. فاصله زمانی محقق با واقعه تاریخی سبب می‌شود که وی بتواند کل واقعه را در رابطه با وقایع مشابه در جهان آن روز ببیند و تحلیل کند. همچنین، محقق در درون دوره تاریخی پدیده نمی‌توانست، دیدی جامع و فراگیر در مورد پدیده داشته باشد، فاصله زمانی که از زمان وقوع رخ‌داد تاریخی تا زمان پژوهش اسنادی پدید می‌آید، به پژوهش‌گر کمک می‌کند تا عوامل اصیل رویکرد تاریخی را با دقت بیشتری بشناسد و از تکرار، اجتناب ورزد و به نتایج نوینی دست یابد(ساروخانی، ۱۳۸۳: ۲۵٦).

ویژگی‌های گفتمان مسلط نهضت اسلامی ایران (اسلام ناب)

به طور کلی در کشور ایران تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی سه گفتمان در عرصه سیاسی با فراز و نشیب‌هایی مطرح بود، گفتمان راست لیبرال، گفتمان چپ سوسیال و گفتمان اسلام‌گرایی(http://www.ghadeer.org/Book/449/71192). در بیانی کلی باید گفت که نهضت‌های اسلامی در سه نحله جای می‌گیرند: رادیکال، لیبرال و حکومت‌محور. در بین

1. Anthony Giddens

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

این سه نحله، نحله‌های رادیکال و لیبرال راه به جایی نبرده است و تنها نحله دولت‌محور به استفاده از ویژگی‌های نهضت اسلامی ایران به پیروزی رسیده است. با توجه به موضوع پژوهش، به بررسی ویژگی‌های گفتمان مسلط (اسلام ناب) می‌پردازیم.

خداآگاهی

نهضت ایران نهضتی است از گونه نهضت پیامبران. نهضتی برخاسته از خداآگاهی. خداآگاهی ریشه در ژرفای فطرت انسان دارد و از ضمیر باطن سرچشمه می‌گیرد(مطهری، ۱۳۹٤: ٦٦). امام خمینی به عنوان رهبر جنبش، در کردار و گفتار اخلاص و خدامحوری را سرلوحه قرار داد و همواره به آن سفارش می‌کرد: «سعی کنید که انگیزه‌ها، انگیزه‌های الهی باشد، سعی کنید که به مردم خودتان، هر جا هستند، به کشورهای خودتان هرجا هستند، تزریق کنید که انگیزه‌هایشان الهی باشد»(امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲۰: ۲۰۵).

رهبر معظم انقلاب اسلامی، شخصیت خدامحوری امام خمینی را این‌گونه ترسیم می‌کند: «بزرگ‌ترین ستایش برای رهبر ما همین است که او را «عبدالله»؛ یعنی بنده خدا و تسلیم اراده پروردگار ... یاد کنیم»(ایزدپناه، ۱۳۷۱: ۱٦۰). ایشان منشأ و مبانی قدرت را منبعث از خدا می‌داند و می‌فرماید: «قدرت وسیله‌ای برای تثبیت حقانیت و استقرار نظام حق است. تنها قدرتی می‌تواند حقانیت حق را در عوالم انسانی تحقق بخشد ... که سررشته‌اش به ذات حق منتهی می‌شود که کامل و بی‌واسطه است ... قدرت از امهات صفات الهی است»(امام خمینی، ۱۳۷٦: ۱۵۲).

امام، اخلاص را در بیان راهی، قدم برداشتن برای خدا، چنین به تصویر می‌کشد: «کوشش بشود در اینکه هر قدمی که بر می‌دارید، یک قدمی باشد برای خدا بردارید تا اینکه کارتان عبادت باشد». جالب آن‌که امام با استفاده از قدم، فلسفه و عرفان تعبیری، راهی به دست می‌دهند و فلسفه را قدم برهانی- عقلی و عرفان را قدم روحانی و ایمانی می‌دانند(برزگر، ۱۳۹۰: ۱۸۰-۱۷۹). همچنین ایشان با توجه به اهمیت و تأثیر اندیشمندان و اصحاب قلم در زمینه بومی‌سازی و محتواسازی اسلامی می‌فرمایند: «همه مورد امتحان هستند. آن وقتی که قلم به دست می‌گیرید، بدانید در محضر خدا گرفته‌اید. آن وقتی که می‌خواهید تکلم کنید، زبان شما، قلب شما، گوش شما در محضر خدا است. عالم محضر خدا است؛ در محضر خدا معصیت نکنید» (امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱۳: ٤٦۱).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

امام در نخستین گام مبارزه، با اولین یادداشتی که صادر کرد، آیه شریفه ذیل را تابلوی راه و روش خود قرار داد: «قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَاحِدَه أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَ فُرَادَى»؛ بگو تنها پند من این است که برای خدا قیام کنید. بر همین اساس نیز، انقلاب را رهبری کرد و به پیروزی رساند. آشنایانی که سال‌ها با او زندگی کرده‌اند و در صحنه‌های گوناگون او را نظاره‌گر بوده‌اند، همه و همه بر این باورند که امام در تمام زندگی فقط خدا را محور تمام کارهای خویش قرار داده بود. اگر به سخنان امام؛ چه پیش و چه پس از پیروزی انقلاب اسلامی توجه کنیم، درمی‌یابیم که آنچه هدف و انگیزه حرکت، انقلاب و جهت‌گیری‌های امام را تشکیل می‌داد، خدا بود. امام خمینی در جمله‌ای کوتاه ولی با مضمون بسیار والا می‌فرماید: «عالم محضر خدا است» یعنی جامعه‌ای که فکر و اعتقاد آن این باشد که عالم محضر خدا است و خدا اعمال و حرکات، افکار و عقاید انسان را می‌بیند و در همه جوامع حاضر و ناظر است، می‌تواند فرهنگ خود را بر اساس آن دگرگون سازد. اگر خدا در متن زندگی انسان‌ها و در تمام جهت‌گیری‌های سیاسی، اجتماعی و فردی ما حضور یابد، آن وقت جامعه ما، جامعه‌ای اسلامی است و فرهنگ نیز، اصیل خواهد بود(نگارش و نصرآبادی، ۱۳۸٤: ٥٦ – ٥٥).

توجه به مبانی راستین اسلام

محوریت گفتمان سیاسی امام خمینی بر مبنای الگوبرداری از زبان قرآن است. فهم و تلقی امام از زبان قرآن در فهم گفتمان سیاسی وی، و نیز فهم تحلیل محتوای ایشان از قرآن بسیار راهگشا است. به نظر امام، قرآن سفره‌ای است که به برکت بعثت پیامبر اسلام در طول شرق و غرب عالم و در همه زمان‌ها از عصر وحی تا قیامت، گسترده شده است. «هرکسی به اندازه اشتهایی که دارد و آن راهی که پیدا می‌کند به قرآن، استفاده می‌کند». امام می‌افزاید که زبان قرآن، زبان تقلیل‌گرایانه‌ای است که متنزل شد و در افق فهم بشری قرار گرفت. با این همه، مردم عامی در دوره‌های گوناگون متناسب با فهم خود، حظ خود را می‌برند؛ فلاسفه، عرفا، فقها و علما در مرتبه بعدی از آن بهره می‌برند. در مرحله بعد، سطحی از فهم قرآن به علما، فلاسفه و عرفای بزرگ، اختصاص می‌یابد و در مرحله بالاتر، رمزگشایی و قالب‌شکنی تعابیر زبانی قرآن، صرفاً به اولیای خداوند یا به شخص پیامبر و مخاطب خاص قرآن اختصاص یافته است(برزگر، ۱۳۹۰: ۱٦۷ – ۱٦٦).

امام خمینی در باب مبناسازی آموزه‌های قرآن معتقد است: «حج به سان قرآن است که

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

همه از آن بهره‌مند می‌شوند، ولی اندیشمندان و غواصان و دردآشنایان امت اسلامی، اگر دل به دریای معارف آن بزنند و از نزدیک‌شدن و فرورفتن در احکام سیاست‌های اجتماعی نترسند از صدف این دریا، گوهرهای هدایت و رشد و حکمت و آزادگی را بیشتر صید خواهند نمود»(امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۲۰: ۲۲۹).

ابوالعلی مودودی، رهبر حزب اسلام‌گرای جماعت اسلامی در پاکستان معتقد است: «اسلام دو حالت بیشتر ندارد، یا حاکم و مسلط بر زمین است یا آماده خیزش و سیطره‌یابی و گسترش بر کل جهان و حالت میانه‌ای ندارد. اسلام دموکراسی لیبرالیستی نیست. مشروطه‌خواه، ناسیونالیسم و سوسیالیسم هم نیست. اسلام تنها اسلام است»(سید، ۱۳۸۳: ۲۰).

حضور بازیگران، و به ویژه اسلام‌گرایان در تحولات سیاسی اخیر کشورهای اسلامی از آن جهت بوده است که دولت‌های سکولار با اجرای مدرنیزاسیون غربی در جوامع خود، موجب نوعی احساس شکست و ناکامی و تحقیر مردم و به حاشیه رانده‌شدن ارزش‌های بومی و مذهبی خود شده‌اند. مدرنیزاسیون غربی با سست‌کردن نظام‌های ارزشی سنتی در جوامع اسلامی در بسیاری از مسلمانان این انگیزه را ایجاد کرده است که به دنبال کسب هویت و ابراز وجود خود بروند(هنیس[1]، ۱۳۸۱: ۳٤).

امام خمینی اعتقاد به کمال و جاودانگی قوانین اسلام را اصلی اساسی می‌داند که در کتاب و سنت مطرح شده است. ایشان بیان می‌دارد: «اسلام برای این انسانی که همه چیز است – یعنی از طبیعت تا ماورای طبیعت تا عالم الهیت مراتب دارد – اسلام تز دارد؛ برنامه دارد. اسلام می‌خواهد انسان را یک انسانی بسازد جامع، ... رشد طبیعی به او بدهد ... رشد روحانیت به او بدهد ... همه حظوظی که انسان دارد و به طور نقص است، الآن نرسیده است. ادیان آمده‌اند که این میوه نارس را رسیده کنند؛ این میوه ناقص را کامل کنند ...»(امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ٤: ۹).

همچنین ایشان معتقد بود دستورات اسلام به حدی کامل و جامع است که در تبیین و تحلیل محتوایی، تمامی امور مربوط به جامعه بشری را پوشش می‌دهد: «مذهب اسلام، هم‌زمان با آن‌که به انسان می‌گوید خدا را عبادت کن و چگونه عبادت کن، به او می‌گوید چگونه زندگی کن و روابط خود را با سایر انسان‌ها باید چگونه تنظیم کنی و حتی جامعه اسلامی با سایر جوامع باید چگونه روابطی را برقرار نماید. هیچ حرکت و عملی از فرد و یا جامعه نیست، مگر

1. Jeff. D Hennis

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

اینکه مذهب اسلام بر آن حکمی مقرر داشته است»(امام خمینی، ۱۳۷۹، ج ۵: ۳۸۹).

امام خمینی ضمن اشاره به غربت اسلام و معرفی نشدن صحیح آن، معتقد است در اسلام واقعی، احکام اجتماعی و سیاسی بر احکام فردی غلبه دارد، اما متأسفانه در طول تاریخ بیشتر احکام فردی مطرح شده است. بنابراین هر کسی بگوید اسلام به سیاست چه کار دارد، این جنگ با اسلام است. به سخنی دیگر، اسلام برای رشد انسان آمد و بخشی از حیات او، حیات سیاسی و اجتماعی است(فوزی، ۱۳۹٤: ۱۰۰).

گفتمان مسلط انقلاب به دلیل برخورداری از محتوای اسلامی و مذهبی توانست از گفتمان‌های رقیب پیشی گیرد. نیروهای اسلام‌گرا با زنده‌کردن دوباره اسلام و شکل‌دادن به حال و آینده از طریق منابع و مفاهیم اسلامی، در پی اثبات موجودیت خود در دنیای مدرن هستند. آن‌ها بر قرآن و مجموعه احادیث گرداوری شده برجسته دین تکیه دارند. آن‌ها از الگوی گذشته برای جهاد و شهادت پیروی می‌کنند و از اسلام سیاسی به عنوان ایدئولوژی مبارزه و مقاومت در برابر حکومت سکولار بهره می‌برند(سید، ۱۳۸۳: ۱٦).

تا پیش از وقوع انقلاب اسلامی، شیعیان به‌صورت آتشی زیر خاکستر پنهان بودند. وقوع انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ شمسی بی‌تردید به هویت‌یابی، خودآگاهی و معرفی‌شدن شیعه انجامید(ملکوتیان، ۱۳۸۱: ۲). شاید به همین دلیل است که گابریل بندور معتقد است، ایران تنها دولت اسلامی واقعی در جهان اسلام است که بر پایه ارزش‌های اسلامی قرار دارد و توانایی مدیریت یک دولت مدرن بر پایه اسلام را دارد(دهشیری و مقامی، ۱۳۹٤: ۱٦۱).

اسلام‌گرایی به‌عنوان ایدئولوژی تحول‌ساز و تأثیرگذار بر تاریخ معاصر ایران، جریان و نهضتی منبعث از بافت اجتماعی جامعه بود که با توجه به مبانی فقهی – سیاسی مذهب تشیع از یک‌سو و منزوی‌شدن نیروهای مذهبی در دوره پهلوی یکم و دوم در اثر اقدامات ضدمذهبی و تقدس‌زدایی دینی آن‌ها، خواستار هویت‌جویی دینی و فرهنگی، اعتلای ارزش‌های مذهبی و مقابله با وضع موجود (حکومت جائر در دوره غیبت معصوم) در راستای نیل به وضع مطلوب بر اساس آموزه‌های مذهب تشیع بود. از عوامل دیگری که در ظهور نهضت اسلام‌گرایی مؤثر بود، «احساس به‌خطرافتادن استقلال کشور و سلطه بیگانه بود»(حسینیان، ۱۳۸٤: ٤٦۵).

ایمان و جامعیت هدف

ایمان، امری است معنوی و حالتی روحی که جایگاه آن قلب آدمی است. در اسلام، ایمان

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مبتنی بر شناخت و معرفت است و میان ایمان و عمل ارتباط تنگاتنگی وجود دارد چراکه عملی ارزشمند است که از سر بندگی خدا ناشی می‌شود نه عملی که از سر نفع شخصی و یا عادت و ریا به انجام رسد(سبحانی و محمدرضایی، ۱۳۹۲: ٤٥ – ۳۷). امام خمینی، ایمان را به حسب لغت به معنای وثوق، تصدیق، اطمینان، انقیاد و خضوع می‌داند؛ به‌طوری که در فارسی به معنای گرویدن است و این معنا را غیر از علم و ادراک می‌داند(امام خمینی، ۱۳۷۸: ۸۸).

همچنین باید بیان داشت، اساساً اسلام در ذات خود یک «حقیقت» است نه یک «مصلحت»، یک «هدف» است نه یک «وسیله»؛ و تنها افرادی می‌توانند از این منبع انرژی اجتماعی بهره‌گیری نمایند که به اسلام به چشم «حقیقت» و «هدف» بنگرند نه به چشم «مصلحت» و «وسیله». اگر اسلام به عنوان یک وسیله و ابزار، کارآمد باشد قطعاً اسلام راستین و اسلام واقعی است، نه هرچه به نام اسلام قالب زده شود(مطهری، ۱۳۹٤: ۵).

امام خمینی راه حصول ایمان را از طریق شدت تذکر و تفکر و انس و خلوت با حق می‌داند. ایشان در توضیح این معنا می‌فرماید: «اگر بخواهیم از تصرف شیطان خارج شویم و در پناه حق تعالی واقع شویم، باید با شدت ارتیاض قلبی و دوام توجه یا کثرت آن و شدت مراوده و خلوت، حقائق ایمانیه را به قلب رسانده تا قلب، الهی شود و چون قلب الهی شود، از تصرف شیطان تهی گردد»(امام خمینی،۱۳۷۰: ۲۲٦).

پس، ایمان به اسلام، خود هدف است و این هدف سرچشمه نهضت اسلامی در ایران بوده است. نهضت اسلامی ایران مفتخر است که در حال حاضر رهبری آن را فردی آگاه، باایمان و مباز برعهده گرفته است که نیازهای زمان را تشخیص می‌دهد و جامعه را به سوی هدف غایی خود رهنمود می‌سازد(مطهری، ۱۳۹٤: ۷).

تأکید بر عقل به‌جای طبقه

در زمانه‌ای که هر اقدامی از منظر طبقاتی دیده می‌شد، نهضت اسلامی ایران به صنف و طبقه خاصی از مردم اختصاص نداشت. نه کارگری بود و نه کشاورزی، نه دانشجویی نه فرهنگی و نه بورژوایی. در این نهضت، غنی و فقیر، مرد و زن، شهری و روستایی، طلبه و دانشجو، پیله‌ور و صنعت‌گر، کاسب و کشاورز، روحانی و آموزگار، باسواد و بی‌سواد و غیره و غیره یکسان شرکت داشتند(مطهری، ۱۳۹٤: ٦۵).

به جای مفهوم طبقه، نهضت اسلامی ایران، تأکید خود را بر مفهوم عقل گذاشته است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

عقل و مشتقات آن حدود پنجاه بار در قرآن کریم آمده است که به معنای درک یا فهم، قوه تشخیص برای خیر و شر، حق و باطل یا خطا و صواب به‌کار رفته است. چنانکه با استناد به برخی از همین آیات آمده است که اگر در آیات قرآن تتبع و تفحص شود معلوم خواهد شد که واژه «عقل» در کتاب الهی به معنای درک و فهم و معرفت آمده است، هرچند این لفظ به صورت فعل مانند: «عقلوه»، «یعقلون»، «تعقلون» و «تعقل» به‌کار رفته است نه به صورت اسمی؛ اما این معنا از آن مأخوذ است(قریشی، ۱۳۷۸ :۵).

نظر به اینکه عقلانیت در هر کاری و عملی مطلوب می‌نماید در تربیت دینی نیز عقلانیت مطلوب است. در این رویکرد تأکید بر عقلانیت حداکثری است. در عقلانیت حداکثری سعی می‌شود تا همه عقاید دینی مبتنی بر عقل و اثبات عقلانی باشد و آنگونه که لاک تأکید می‌کند ایمان جز یک تصدیق قاطع ذهن را برنمی‌تابد. «در این نوع دینداری تلقی فیلسوفانه از دین مدنظر است و گوهر ایمان، از سنخ شناخت است»(عطاران، ۱۳۸۰: ۱۵۵).

امام خمینی معتقد است، علم و معقولات خود را از مرتبه عقل و کلیت و تعقل، به مرتبه قلب و جزئیت و وجدان نرسانده است. اما مسلماً از منظر ایشان تعقل و ادراک کلی آن معارف حقه الهیه مقدمه‌ای جهت حصول ایمان است. ایشان می‌فرماید: «بدان که ایمان به معارف الهیه و اصول عقائد حقه صورت نگیرد مگر به آنکه اولاً: آن حقائق را به قدم تفکر و ریاضت عقلی و آیات و بینات و براهین عقلیه ادراک کند و این مرحله به منزله مقدمه ایمان است» (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۸۸ – ۸۹).

رهبری روحانیت

هر نهضتی نیازمند به رهبر و رهبری است. اما سؤال اصلی این است که در یک نهضت و جنبش اسلامی چه کسانی باید رهبر شوند؟ شهید مطهری معتقد است افرادی می‌توانند عهده دار چنین رهبری شوند که در متن فرهنگ اسلامی پرورش یافته باشند و با قرآن و سنت و فقه و معارف اسلام آشنایی کامل داشته باشند و از این رو تنها روحانیت است که می‌تواند نهضت اسلامی را رهبری نماید(مطهری، ۱۳۹٤: ۷۵–۷٦). چنانکه در ایران جریان اسلام‌گرایی عمدتاً از حوزه علمیه قم آغاز شد و رهبران و طرفداران آن به شدت از ایمان مذهبی متأثر بودند. آن‌ها شدیداً به سنت اسلامی التزام داشتند و نگرش تجدیدنظرطلبانه نسبت به نقش دین و مذهب در جامعه اسلامی داشتند، به‌طوریکه اسلام را به‌عنوان برنامه زندگی فردی و اجتماعی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

در ابعاد مختلف سیاسی و فرهنگی می‌شناختند(عیوضی، ۱۳۸۵: ۱۷۰).

ویژگی‌های اندیشه امام خمینی(ره) نشات گرفته از تعالیم دینی- اسلامی بود. اندیشه‌های ایشان از اعتقادات شیعی، یعنی مبانی کلامی و عرفانی شیعی تأثیر پذیرفت و در این راستا اندیشه توحید، نبوت، معاد و به ویژه امامت و عدل، در تفکر سیاسی ایشان و نوع نگرش وی به حکومت‌های موجود و تصویر او از حکومت مطلوب اثرگذار بوده است؛ تا آنجا که بدون توجه به این مبانی نمی‌توان نگرش‌های سیاسی امام را به نیکی شناخت(فوزی، ۱۳۹٤: ۷۱).

جنبش‌های سیاسی - اسلامی جهان اسلام

برنارد لوئیس تاریخ جنبش‌های اسلامی(عثمانی) را با آغاز تاریخ نوین تاثیرگذاری غرب در جهان اسلام یا به عبارت دقیق‌تر، امپریالیسم اروپایی تعریف می‌کند(آدمی و مرادی، ۱۳۹٤: ۳۲). در عصر جدید گفتمان اسلام انقلابی با مرزبندی جدید بین مستضعفان و مستکبران، جبهه‌ای جدید در جهان و منطقه‌ی خاورمیانه گشود و موجب خیزش دوباره‌ی ملت‌های مستقل و نقش آفرینی آن‌ها در عرصه روابط بین الملل شد. اسلام انقلابی خواستار تغییرات و دگرگونی‌های بنیادی و عمیقی در فرهنگ و اقتصاد و سیاست جامعه است(صالحی نجف آبادی و همکاران، ۱۳۹٤: ۲۰۱). با توجه به مبانی شکل گیری و عملکرد جنبش‌های اسلامی معاصر می‌توان آنها را در سه سطح بررسی نمود. جریان‌ها و جنبش‌های رادیکال یا افراطی، جریان‌ها و جنبش‌های لیبرال یا میانه‌رو و در نهایت جریان‌ها و جنبش‌های دولت‌محور، عقلانی یا حکمت بنیاد. هرکدام از این جریان‌ها و جنبش‌ها خود، تاریخچه و نمونه‌های زیادی دارد. استاد مطهری در تقسیم‌بندی خود از جریان‌های اسلامی، این جریان‌ها را به دو دسته جریان‌های اسلامی اصلاحی در جهان عرب و جریان‌های اسلامی ایران تقسیم کرده است.

جنبش‌های رادیکال و افراطی

یکی از مهم‌ترین عوامل در شکست نهضت‌های سیاسی چند ساله گذشته را می‌توان در گرایش به خشونت دانست. خشونت بیشتر از جانب گروه‌های وهابیت در تاریخ نهضت‌های اسلامی دیده می‌شود؛ تاریخ وهابیت از اواخر قرن هجدهم میلادی به بعد سرشار از خشونت فرقه‌ای نسبت به سایر مسلمانان بوده است. تعصب وهابیون نسبت به حقیقت داشتن عقاید خود و تکفیر دیگران را می‌توان در نگرش آن‌ها نسبت به تشیع بیشتر مشاهده کرد(احمدی،

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

۱۳۹۰: ۹۶). نکته حائز اهمیتی که در خصوص جریان‌های اسلامی عربی باید به آن اشاره داشت این است که پاره‌ای از این جریان‌ها و جنبش‌ها به نوعی سفلی‌گری گرایش پیدا کردند؛ مانند جریان‌هایی که به پیروی از اندیشه‌های رشید رضا دنبال می‌شد. مدعیان اصلاح پس از سید جمال و محمد عبده به سوی وهابی‌گری سوق پیدا کردند و در دایره تنگ اندیشه‌های محدود این مسلک گرفتار شدند. این‌ها این نهضت را به نوعی «سفلی‌گری» تبدیل کردند و پیروی از سنت سلف را تا حد پیروی از ابن تیمیه تنزل دادند و در حقیقت بازگشت به اسلام نخستین را به صورت بازگشت به حنبلی‌گری تفسیر کردند. روح انقلابی مبارزه با استعمار و استبداد، تبدیل شد به مبارزه با عقیده‌ای که برخلاف معتقدات حنبلیان به‌ویژه ابن تیمیه بود. نباید از یاد برد که نخستین شرط صلح‌طبی فارغ بودن از تعصبت افراطی نسبت به فرقه خاص علیه فرقه دیگر است(مطهری، ۱۳۹٤: ۵۰).

در یک جمع بندی باید گفت، قرائت‌های افراطی و خوارجی از اسلام، گسترش فقر اقتصادی و حاکمیت استعمار در دنیای اسلام سبب گردیده است تا شاهد گسترش اندیشه‌های سلفی باشیم. ریشه‌های فکری و بنیادهای نظری القاعده حداقل به ابن تیمیه می‌رسد. این مساله هم به لحاظ شباهت‌های زمانی و موقعیتی عصر ابن تیمیه، و هم به لحاظ وجود شباهت بسیار تنگاتنگ نشانگان زبانی در گفتمان ابن تیمیه و بنیاد گرایی اسلامی، به خصوص القاعده، تا حدی زیادی روشن به نظر می‌رسد(کپل، ۱۳۸۲: ۲۳۹). لذا ایدئولوژی القاعده که نماد بارز این قرائت است بر چهار رکن سلفی گری، رادیکالیسم، شیعه ستیزی و غرب ستیزی استوار است، که در حال حاضر محکوم به فنا است.

جنبش‌های اسلامی لیبرال یا میانه رو

جریانات اسلامی ترکیه همگنی نزدیکی با این نوع جنبش دارند، از جمله می‌توان به اسلامگرایان دمکرات اشاره کرد که در قالب حزب عدالت و توسعه فعالیت دارند. در مدل اسلام گرایی ترکیه با تأکید بر پنج اصل جدایی دین از سیاست و یا رابطه‌ای حداقلی میان اسلام و سیاست، پذیرش الزامات نظام لیبرال – دموکراسی، عدم برخورد انقلابی با ظلم و بی‌عدالتی در جهان، حرکت در مسیر اقتصاد بازار آزاد، نگاه ملی‌گرایانه در قالب فدرالیسم ترکی مورد استقبال غرب و به ویژه امریکا قرار گرفته است تا بلکه از اثرگذاری اسلام سیاسی مدنظر ایران که بر چهار اصل وحدت جهان اسلام در برابر آمریکا و اسرائیل، عدم جدایی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

دین از سیاست، عدم پذیرش الزامات نظام لیبرال دموکراسی و در نهایت دفاع از مظلومین در برابر ظلم مبتنی است، بکاهند.

دلیل اصلی مشکلات عدیده‌ای که امروز گریبانگیر این جریانات شده است دوری از معنای اصیل اسلامی به بهانه اصلاح و توسعه می‌باشد. شهید مطهری معتقد است مهم‌ترین آفت‌هایی که نهضت‌های اسلامی در چند ساله اخیر با آن‌ها گریبان‌گیر بودند و از دلایل عدم پیروزی این نهضت‌ها به شمار می‌روند می‌توان به مواردی از قبیل نفوذ اندیشه‌های بیگانه، تجددگریی افراطی، ناتمام گذاشتن هدف و نیز ابهام در طرح‌های آینده یاد کرد(مطهری، ۱۳۹٤: ۹۱).

اسلام‌گرایان دموکرات اصولاً با سیاسی کردن اسلام مخالف بوده و به جای آن به ابعاد اجتماعی اسلام تأکید می‌کنند. زیرا سیاسی کردن اسلام باعث حمله سکولارها و کمالیست‌ها به آن می‌شود. به نظر تعدادی از آنها در عصر جهانی شدن، بسیاری از ایدئولوژی‌ها و از جمله ایدئولوژی اسلام سیاسی تضعیف شده است. بدین سان فرض می‌شود ارزش‌ها و هنجارهای جهانشمول مدرنیته اصلی‌ترین حافظ هویت گروه‌های اسلام‌گرا در برابر تهاجم سکولارها و کمالیست‌هاست. لذا اسلام‌گرایان برای حفظ هویت اسلامی خود ناگزیر از توسل به مدرنیته هستند(قهرمانپور، ۱۳۸٦: ۳٦).

از دیدگاه شهید مطهری، جنبش‌هایی که داعیه اصلاح داشته‌اند، یکسان نبودند؛ برخی داعیه اصلاح داشتند و در حقیقت هم مصلح بودند. برخی به عکس، داعیه اصلاح داشتند، اصلاح را بهانه قرار داده و افساد کردند(مطهری، ۱۳۹٤: ۱۳).

جنبش‌های دولت‌محور، عقلانی یا حکمت بنیاد

حزب الله لبنان مدل موفق جنبش مذکور می‌باشد. اصلی‌ترین ویژگی حزب الله در مقایسه با گروه‌های اسلام گرا در جهان عرب، پذیرش کامل نظریه ولایت فقیه و رهبری امام خمینی(ره) است. این ویژگی، بر کلیه ارکان تشکیلاتی و همچنین دیدگاه‌های حزب الله سیطره داشته و در واقع یکی از دو علت اصلی ادغام مجموعه‌های کوچک اسلام گرا در لبنان (در سال ۱۹۸۲) و تشکیل حزب الله است. سید حسن نصر الله در خصوص پیروی حزب الله از رهبری امام خمینی (ره) می‌گوید: از نظر ما، امام خمینی مرجع دینی، امام و رهبر به تمام معنای کلمه است. همان گونه که هر رهبر بزرگ دینی در هر کیشی در جهان این گونه است؛

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

اما امام برای ما بیش از این است، ایشان سمبل و نماد انقلاب علیه طاغوت‌ها، مستکبران و نظام‌های استبدادی است...، حزب الله در شرایط سرخوردگی سیاسی ناشی از اشغال نیمی از کشور لبنان بوجود آمد. رژیم صهیونیستی در سال ۱۹۸۲ ظرف سه روز و تقریباً بدون مقاومت قابل توجه، جنوب لبنان را اشغال کرد و در اطراف بیروت پایتخت این کشور استقرار پیدا کرد(اسدالهی، ۱۳۷۹: ۱۵۳). در چنین شرایطی که محیط داخلی و منطقه‌ای به علت شکست نظامی کاملاً دچار سرخوردگی و انفعال بود حزب الله به عنوان جریان جدید سیاسی و فریادگر مخالفت اکثریت مردم با اوضاع ذلت بار آن دوران، تولد یافت و تصمیم گرفت در جهت مخالف جریان حاکم در لبنان و منطقه حرکت کند.

دلایل موفقیت حزب الله و جریان‌های مشابه در بین جنبش‌های اسلامی معاصر در مبانی اعتقادی، رهبری روحانیت و... نهفته است. سیدحسن نصرالله معتقداست، اسلام به مثابه یک ریسمان عقیدتی و سیاسی، حزب الله را به تمامی مسلمانان جهان مرتبط می‌سازد. حزب الله قرآن و سنت ائمه معصومین همچنین احکام و فتواهای صادره از طرف ولی فقیهی که مرجع تقلید هم می‌باشد و در امام خمینی رهبر انقلاب اسلامی ایران متجلی شده است، را منابع فرهنگ خود می‌داند و معتقد است که شخص ولی فقیه در مبارزه و رویارویی با حملات شرق و غرب علیه امت اسلام در جهان و تلاش‌هایی که جهت نابود ساختن مفاهیم رسالت اسلام و غارت ثروت مسلمان و استثمار استعدادها و قابلیت‌های امت به کار می‌برند تا سرنوشت مسلمانان را به دست گیرند، خط مشی سیاسی را تضمین و مشخص می‌سازد. حزب الله تلاش می‌کند تا بر پایه‌ی دیدگاه تکامل یافته‌ی جامعه‌ی اسلامی و پذیرفته شدن اسلام به عنوان یک حکومت، احکام اسلام را به اجرا گذارد(پایگاه اطلاع رسانی مطالعات جهان اسلام احزاب و گروه‌ها- حزب الله لبنان، ۱۳۹۱).

در پایان باید اذعان نمود شاخصه‌های نهضت اسلامی ایران مدلی موفقی برای جنبش‌های اسلامی حکمت بنیاد می‌باشد. این ظرفیت وجود دارد که با شناخت دقیق شاخص‌های این گفتمان، منجر به ارائه الگوی مبارز موفق جنبش‌های سیاسی اسلامی جهان اسلام، نشأت گرفته از اصول و ارزش‌های اسلامی و استخراج از چارچوب‌های ادارکی و در عین حال فراگیر گردد. چراکه شاخص‌های بارز نهضت اسلامی ایران ارزش‌های فرهنگی نوینی را برگرفته از قرآن و اسلام در مبارزه سیاسی جنبش‌های سیاسی اسلامی جهان اسلام مطرح

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

کرد. چنانکه لاکلائو معتقد است: گفتمان چون در بافتی موقعیتی به وجود می‌آید، طبعاً عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آن حضور دارد(مرتضوی و همکاران، ۱۳۹٤: ۱٦۱).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

نتیجه‌گیری

هدف گفتمان نهضت اسلامی بازسازی جامعه اسلامی بر اساس بازگشت به اصول اسلامی است. این گفتمان در برابر مؤلفه‌های اومانیسم، سکولاریسم، ناسیونالیسم و سرمایه‌سالاری، بر سیطره دین بر جامعه و سیاست، امت‌گرایی و مقاومت در برابر ظلم و برقراری عدالت همه‌جانبه تأکید دارد. وجه بارز این گفتمان مسلط را باید در تأکید امام خمینی بر خودباوری و خوداتکایی جستجو نمود. نگاه امام خمینی به داشته‌های خویش و فرهنگ غنی اسلام و ایران نشان از عمق تفکر ایشان نسبت به ظرفیت‌سازی دین اسلام جهت بومی‌سازی علم، کفرستیزی با محوریت اسلام و ... است. مهم‌ترین اثر گفتمان نهضت انقلاب اسلامی بر احیای ارزش‌ها و آگاهی‌های اسلامی، القای تفکر اسلام سیاسی بود. اسلامی که به زعم بسیاری در صفحات کهن تاریخ فرتوت شده بود و از اذهان رخت بر بسته بود، اینک با هسته‌ای قدرتمند و امواجی فراتر از مرزهای ملی بازگشته و به جریان افتاده بود. در واقع پیروزی انقلاب اسلامی نشان داد که ادیان به‌ویژه دین اسلام با گذشت زمان و توسعه مدرنیزاسیون نه تنها به پایان راه نرسیده است؛ بلکه مجدد به‌عنوان مهم‌ترین راه نجات بشریت از ظلم و بیدادگری احیا شده و دنیای مادی‌گرای معنویت‌گریز را متوقف ساخته است و دریچه‌ای از معنویت و اعتقادات مذهبی را در راستای رستگاری و رهایی بشریت از قید قدرت‌های استعمارگر گشوده است. در این میان نقش امام خمینی به‌عنوان نظریه‌پرداز و احیاگر تفکر دینی از انظار دور نماند و به اعتقاد و اعتراف بسیاری از اندیشمندان و شرق‌شناسان، اسلام‌شناسان و جامعه‌شناسان غربی، ایشان بزرگ‌ترین احیاگر تفکر و ارزش‌های اسلامی است که آنچه اصلاح‌گران، تجدیدگرایان، متجددها و بیدارگرایان اسلامی از قرن نوزده میلادی تا زمان آغاز نهضت در ایران به‌عنوان آرمانی تبلیغ می‌کردند، امام خمینی در صحنه عمل پیاده کرد و دوران جدید رنسانس را آغاز کرد.

در مجموع گفتمان مسلط نهضت انقلاب اسلامی ایران دو دستاورد عمده و اساسی برای جنبش‌های اسلامی داشت، دو دستاوردی که کلیه یافته‌های نظری و بنیادهای فکری جنبش‌های اسلامی را در دنیای معاصر عینیت بخشید، آنچه جنبش‌های اسلامی را از مرحله نظر (ذهنیت) وارد مرحله عمل (عینیت) کرد. این دو دستاورد عبارت بودند از: نخست، طراحی، شکل‌دهی، رهبری و به پیروزی رساندن انقلابی به‌نام اسلام و بر اساس گفتمان و

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

الگوهای جنبش‌های اسلامی و دیگری، تشکیل جامعه و حکومت اسلامی بر پایه آموزه‌ها، ارزش‌ها و اصول جنبش‌های اسلامی و این یعنی تأسیس جامعه نمونه و حکومت الگوی موعود در کلیه جنبش‌های اسلامی معاصر و این هر دو یعنی آشکار کردن توانایی‌ها و توانمندی‌های اسلام در سیاست، یعنی تولد و ظهور «اسلام سیاسی» به معنای واقعی کلمه، اسلامی که انقلاب می‌کند و حکومت تشکیل می‌دهد. در بیانی کلی باید گفت که از میان نهضت‌های سه‌گانه در اسلام، تنها نهضت‌های منعطف و حکومت‌محور هستند که در نهایت به پیروزی نزدیک شده‌اند. نهضت‌های لیبرال به جهت شدت گرفتن غرب‌گرایی، تمایل بیشتر به سکولاریسم و در نتیجه دور شدن از آرمان‌های اسلام ناب روبه شکست نهاده‌اند. نهضت‌های افراطی نیز به دلیل شدت گرفتن بار خشونت، همواره در حالتی حاشیه‌ای و منفور قرار گرفته‌اند. در این میان سهم آرمان‌های نهضت اسلامی ایران در شکل گرفتن جریان‌های حکومت‌محور و نزدیک شدن به آرمان‌های اسلام ناب بسیار پررنگ و حائز اهمیت است.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

منابع

منابع فارسی

آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۸). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و ابراهیم فتاحی، چاپ سوم، تهران: نی.

آبراهامیان، یرواند (۱۳۸٦). *اسلام رادیکال مجاهدین ایرانی*، ترجمه فرهاد مهدوی، آلمان: نیما.

آدمی، علی و مرادی، عبدالله(۱۳۹٤) «چیستی افراط گرایی در اسلام سیاسی: ریشه‌های هویتی و کنش هنجاری»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره سوم.

احمدی، حمید (۱۳۹۰). *جامعه‌شناسی سیاسی جنبش‌های اسلامی*، تهران: دانشگاه امام صادق.

اردمن، پل امیل (۱۳۵۷). *سقوط ۷۹*، ترجمه حسین ابوترابیان، تهران: امیرکبیر.

اسپوزیتو، جان. آل (۱۳۸۲). *انقلاب ایران و بازتاب جهانی آن*، ترجمه محسن مدیر شانه‌چی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.

اسداللهی، مسعود (۱۳۷۹). *از مقاومت تا پیروزی*، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اندیشه سازان نور.

احمد فشارکی، حسنعلی (۱۳۸۳). *دانشگاه و دانشگاهیان از دیدگاه امام خمینی*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۰). *آداب الصلوة*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۵). *ولایت فقیه: حکومت اسلامی*، تهران: امیرکبیر.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷٦). *شرح دعای سحر*، تهران: فیض کاشانی.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۸). *شرح حدیث جنود عقل و جهل*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۷۹). *صحیفه امام*، ۲۲ جلد، تهران: نشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امام خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵). *حکومت اسلامی*، چاپ سیزدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

امیری، کیومرث (۱۳۷۸). *مآخذشناسی امام خمینی*، تهران: باز.

ایزدپناه، عبدالرضا (۱۳۷۱). «امام و تجسم ارزش‌ها»، *مجله حوزه*، فروردین و اردیبهشت ماه، شماره ٤۹.

برزگر، ابراهیم (۱۳۸٦). *مبانی تصمیم‌گیری از دیدگاه امام خمینی*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

برزگر، ابراهیم (۱۳۹۰). *سیاست به مثابه صراط: اندیشه سیاسی امام خمینی*، تهران: سمت.

برزگر، ابراهیم (۱۳۹۱). *نظریه‌های بازتاب جهانی انقلاب اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه امام صادق.

بهروز، مازیار (۱۳۸۰). *شورشیان آرمان‌خواه؛ ناکامی چپ در ایران*، تهران: ققنوس.

بهروز لک، غلامرضا (۱۳۸۵). اسلام سیاسی و جهانی شدن، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال نهم، شماره یکم، شماره مسلسل ۳۱.

پایگاه اطلاع رسانی مطالعات جهان اسلام احزاب و گروه‌ها- حزب الله لبنان(۱۳۹۱). موسسه مطالعات اندیشه سازان نور. تاریخ بروز رسانی ۱۸ بهمن ماه.

جوادی آملی، عبدالله (۱۳٦۹). *آوای توحیدی؛ نامه امام خمینی به گورباچف و شرح نامه*، تهران: مؤسسه

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
حافظ‌نیا، محمدرضا و احمدی، عباس (۱۳۸۸). «تبیین ژئوپلیتیکی اثرگذاری انقلاب اسلامی بر سیاسی شدن شیعیان جهان»، *فصلنامه شیعه‌شناسی*، شماره ۲۵.
حسینیان، روح‌الله (۱۳۸٤). *سه سال ستیز مرجعیت شیعه در ایران (۱۳٤۱ - ۱۳٤۳)*، چاپ دوم، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
حسینی زاده، محمدعلی (۱۳۸۹). *اسلام سیاسی در ایران*، قم: سازمان انتشارات دانشگاه مفید.
حقیقت، صادق (۱۳۸۷). *روش شناسی علوم سیاسی*، قم: سازمان انتشارات دانشگاه مفید.
دهشیری، محمدرضا و مقامی، اسماعیل(۱۳۹٤)« بیداری اسلامی و شکل گیری هندسه جدید خاورمیانه»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره چهارم.
دهقانی فیروزآبادی، جلال و فیروزه‌فر، رادفر (۱۳۸۹). *الگوهای صدور انقلاب در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران*، تهران: دانشگاه امام صادق.
زیباکلام، صادق (۱۳۷۸). *مقدمه‌ای بر انقلاب اسلامی*، تهران: روزنه.
ساروخانی، باقر (۱۳۸۳). *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، جلد یکم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
سبحانی، جعفر و محمدرضایی، محمد (۱۳۹۲). *اندیشه اسلامی (۱)*، قم: معارف.
سعید، بابی (۱۳۷۹). *هراس بنیادین*، ترجمه غلامرضا جمشیدی‌ها، تهران: سمت.
سید، رضوان (۱۳۸۳). *اسلام سیاسی معاصر*، ترجمه مجید مرادی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
شریف، محمدرضا (۱۳۸۱). *انقلاب آرام*، تهران: روزنه.
شوکراس، ویلیام (۱۳٦۹). *آخرین سفر شاه*، ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: البرز.
صالحی نجف آبادی، عباس و خسروی، بهنام و صانعی، راضیه(۱۳۹٤) «بررسی دلایل هژمونیک شدن گفتمان ایران هراسی و شیعه هراسی بر اساس نظریه لاکلائو و موفه»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره دوم.
طاهری، مهدی (۱۳۸۸). *بازتاب انقلاب اسلامی بر شیعیان لبنان*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
عشمایی، محمد سعید (۱۳۸۲). *اسلام یا اسلام‌گرایی*، ترجمه امیر رضایی، تهران: قصیده‌سرا.
عطاران، محمد (۱۳۸۰). *دو رویکرد در تربیت دینی*، مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی تربیت دینی.
عیسی‌نیا، رضا (۱۳۸٦). *انقلاب و مقاومت اسلامی در سیره امام خمینی*، تهران: مؤسسه چاپ و نشر عروج.
عیوضی، محمدرحیم (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی سیاسی اپوزیسیون*، تهران: قومس.
غرایاق زندی، داود(۱۳۹٤) «اسلام و روابط بین الملل: رویکرد هستی شناختی»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره چهارم،
فوران، جان (۱۳۷۷). *مقاومت شکننده؛ تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*، ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

فوزی، یحیی (۱۳۹٤). *اندیشه سیاسی امام خمینی*، قم: معارف.
فولر، گراهام (۱۳۸۹). *قبله عالم*، ترجمه عباس مخبر، تهران: مرکز.
قاضی‌زاده، کاظم (۱۳۷۷). *اندیشه‌های فقهی - سیاسی امام خمینی*، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
قریشی، علی‌اکبر (۱۳۷۸). *قاموس القرآن*، دارالکتب الاسلامیه.
قهرمانپور، رحمان (۱۳۸٦). ریشه‌های روشنفکری حزب عدالت و توسعه، *ماهنامه شهروند امروز*، شماره ۳۹.
کپل، ژیل (۱۳۸۲)، *پیامبر وفرعون*، ترجمه حمید احمدی، تهران: کیهان.
کدی، نیکی. آر (۱۳۹۰). *نتایج انقلاب ایران*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
کدیور، جمیله (۱۳۷۲). *رویارویی انقلاب اسلامی و آمریکا*، تهران: اطلاعات.
گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: نی.
لوئیس، برنارد (۱۳۷۸). *زبان سیاسی اسلام*، ترجمه غلامرضا لک، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
متقی‌زاده، احمد (۱۳۷۷). *انقلاب اسلامی ایران و عوامل وقوع آن*، تهران: انجمن قلم ایران.
محمدی، منوچهر (۱۳۸۲). *تحلیلی بر انقلاب اسلامی*، چاپ دهم، تهران: امیرکبیر.
محمدی، منوچهر (۱۳۸٦). *بازتاب جهانی انقلاب اسلامی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
محمدی، منوچهر (۱۳۸۸). «بازتاب جهانی انقلاب اسلامی»، *فصلنامه مطالعات راهبردی*، سال پانزدهم، شماره دوم.
مرتضوی، سیدخدایار و رضایی حسین آبادی، مصطفی و قرائتی، اردوان(۱۳۹٤) «گفتمان تشیع و برسازی هویت ملی در ایران عصر صفوی»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال پنجم، شماره سوم.
ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۱). «انقلاب اسلامی و حوزه نفوذ خارجی»، *هفته‌نامه پگاه حوزه*، شماره ٥٦.
مطهری، مرتضی (۱۳۹٤). *بررسی اجمالی نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر*، چاپ پنجاهم، تهران: صدرا.
موثقی، احمد (۱۳۸٥). *نوسازی و اصلاحات در ایران*، تهران: قومس.
میلانی، عباس (۱۳۹۲). *نگاهی به شاه*، تورنتو کانادا: پرشین سیرکل.
نگارش، حمید و نصرآبادی، علی‌باقی (۱۳۸٤). *حدیث پایداری: رمز موفقیت امام خمینی*، تهران، لوح محفوظ.
هنیس، جف، دین (۱۳۸۱). *جهانی‌شدن و فرهنگ سیاسی در کشورهای جهان سوم*، ترجمه داوود کیانی، تهران: مطالعات راهبردی.
هیوود، اندرو (۱۳۷۹). *درآمدی بر ایدئولوژی‌های سیاسی*، ترجمه محمد رفیع‌آبادی، تهران: مطالعات سیاسی بین‌الملل.

منابع لاتین:

Berger, P (1997). *Against the Current*. Prospect.

Fairclough, Norman (2007). *Language and Globalization*, Oxon: Routledge.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

Howarth, David (Norval, A & Stavrakakis, G) (2000), *Discourse theory and political analysis*, Manchester university.

منابع اینترنتی:

http://www.ghadeer.org/Book/449/71192

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۳۰۱

به این مقاله این‌گونه ارجاع دهید:

بردبار، احمدرضا (۱۳۹۵)، «بازیابی شاخص‌های نهضت اسلامی ایران (با تأکید بر جنبش‌های سیاسی کنونی جهان اسلام)»، *فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، س۶، ش۳، پاییز ۹۵، صص ۲۳-۱.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]